

A történelmi egyházak és a holokauszt Csehszlovákiában és Magyarországon, 1938–1945. Budapest, 2013. szeptember 19.

A Civitas Europica Centralis Alapítvány által szervezett konferencia témája borzalmas és brutális: halál, gyilkosság, gyilkosságsorozat és az azokban való részvétel felelőssége. Amennyiben a 20. századi „keresztény Magyarországon” a keresztény-nemzeti kurzus időszakában kívánjuk meghatározni és megnevezni az antiszemitizmus és a holokauszt kiváltó okait, személyi és intézményi felelőseit, nehéz attól eltekinteni, hogy ebben a korszakban az egyházak a társadalom és az azt irányító döntéshozók, véleményvezérek perspektíváit, illetve az abból eredeztethető nézeteket talán leginkább befolyásoló intézmények voltak. (A két világháború között a katolikus egyház például úgy definiálta magát, mint a közélet legfontosabb intézményét.) Teljes joggal merül fel az alábbi kérdés: a történelmi egyházak milyen szerepet töltek be a társadalom életében, s milyen felelősséget lehet az ő esetükben megállapítani a vészkorszak alatt? Az egyházi intézmények és vezetők szerepeit a holokauszt elemzése során meghatározó szakmai publikációk vizsgálták. Példák sorát lehetne idézni, elsőként talán Randolph L. Brahamre érdemes hivatkozni,¹ aki az alábbiakat állította II. János Pál pápáról: „A pápa azáltal, hogy a zsidók üldözésében viselt egyházi felelősséget teljes egészében az egyház egyes tagjaira hárította, felmentette az egyházat, és megbocsátásért nem a zsidókhoz, hanem az Úrhoz folyamodott.”

A szervező alapítvány kisebbségkutatással foglalkozik, a Berlieni Nemzetközi Holokauszt Intézet támogatásával a történelmi egyházaknak a magyarországi és csehszlovákiai holokausztban betöltött szerepét vizsgálja. Köztes-Európa államalakulatai a 20. században messze nem voltak állandónak tekinthetőek, míg ezzel szemben a történelmi egyházak stabil viszonyítási pontot nyújtottak. A kutatások 2012-ben kezdődtek, noha a munkában részt vevő kutatók többsége évtizedek óta hivatásszerűen kutatja a holokausztot. A program keretében négy helyen indult meg a kutatás: Dunaszerdahelyen, Kassán, Veszprémben és Óbudán, a kört természetesen szélesíteni kívánják a jövőben, például Románia, illetve a görögkeleti (ortodox) egyház bevonásával. A projekt mérföldköveként a konferencia kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy az abban résztvevők bemutathassák a széles nyilvánosság számára eddigi eredményeiket.

A helyszínt biztosító Szlovák Köztársaság Kulturális Intézetének előadóterme megtelt szakmai körökből származó és laikus érdeklődőkkel. Az alapítvány elnökségi tagjai közül jómagam Róna Pétert és Varga Györgyöt ismertem fel, valamint az alapítvány elnök asszonyát, TÖRZSÖK ERIKÁT, aki a témához méltó bevezető előadást tartott. Ebben röviden vázolta az alapítvány és a jelen kutatás érdekes történetét, kitérve a projekt munkahipotéziseire, módszerére, a feltárni kívánt forrásokra. Előadását az elnök asszony a deportálások szemtanújának, Márai Sándornak *Hallgatni akartam* című naplójából való felolvasással zárta: „A gettókat általánosan és kötelezően megvalósít-

¹ BRAHAM, RANDOLPH L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. In: *Múlt és Jövő*, 2000. 3–4. sz. 43–61. p. (Online: <http://www.multesjovo.hu> – 2013. szeptember.)

ják, minden tízezernél magasabb lélekszámú magyar városban, ahová beterelek a környékbeli falvak zsidait is. Losoncon ma reggel kezdték meg az átköltöztetést. Amíg írok, ablakom előtt zörögnek a kordék, melyeken nyomorult emberek tolják szegényes, rongyos holmijukat. Úgy érzem magam, mint Josephus Flavius, mikor Titus és Vespasianus elküldték Jeruzsálem falai alá, hogy lássa és írja le Jeruzsálem pusztulását. Ha túlélem, leírom.” Az elnök asszony megnyitóját követően JAKAB ATTILA bevezetőjében hangot adott annak az álláspontnak, hogy a felszíniesség és ismerethiány az oka annak, hogy a 19. század végén Magyarországon kibontakozó politikai katolicizmus, valamint a két világháború közötti „keresztény kurzus” hol kifejezetten, hol látsenszen a magyar társadalom problémáinak gyökerét a „zsidó elem” túlsúlyában, a keresztény erkölccsel szembeszegülő „zsidó szellemben” jelölte meg. Mindez mintegy törvényszerűen találkozott a modern politikai antiszemitizmussal, amely a zsidók gazdasági és társadalmi befolyása ellen hirdetett harcot. Ily módon a magyar antiszemitizmus tulajdonképpen a kereszténység talaján fejlődött ki, azzal mindig is szervesen összefonódott. A megnyitót a Szlovák Köztársaság képviselőjének rövid előadása követte magyar és szlovák nyelven.

A protokolláris periódust követően SIMON ATTILA *A holokauszt és a dunaszerdahelyi keresztény társadalom* című előadásában a korabeli közbeszédben „Kis-Palesztinaként” emlegetett csallóközi város zsidó közösségének vészévkorszakát mutatta be. A város 3000 lelkes zsidó közösségének 70–80%-a nem élte túl a holokausztot. A hatalmas pusztítás ellenére Simon Attila előadásában a rendelkezésére álló források alapján hangsúlyozta, hogy a Csehszlovák Köztársaságban szocializálódott szerdahelyi keresztény közvélemény csak fokozatosan vette át az antiszemita közbeszédet. Szabályt erősítő kivételként említette, hogy voltak, akik Dunaszerdahely speciális helyzetére – vagyis a lakosság közel felét kitevő zsidóság körülményére – hivatkozva a zsidókérdés „fokozottabb rendezését” kérték. A történelmi egyházak helyi képviselői felelősségük ellenére az alábbiak szerint cselekedtek, pontosabban mulasztottak el cselekedni: „A dunaszerdahelyi esperesi kerületben épp a gettósítási rendelet kiadása utáni napokban, május 2-án tartották a kerület papjainak közgyűlését. Éppen ezért azt várhatnánk, hogy a közgyűlésen szóba került a zsidók kálváriája, s született ezzel kapcsolatban valamilyen állásfoglalás. A jegyzőkönyv alapján azonban ez a téma nem került a közgyűlés hivatalos programjára, ami azt a részvétlenséget jelzi, ahogy a hivatalos egyház viszonyult a zsidóság sorsához.” A dunaszerdahelyi keresztény lakosság különbözőképpen reagált az gettósításra. Az előadó a korabeli *Komáromi Lapok* néhány írására hivatkozott: „voltak, akik cinikus módon tisztuló, szépülő városról és gyűlölködő zsidókról írtak a gettósítás kapcsán. A közönyös többség mellett azonban akadtak olyanok is, akik nem csupán együtt éreztek volt szomszédjaikkal, hanem segíteni is igyekeztek nekik. Erről a Centropa honlapján fellelhető viaszemlékezések éppúgy tanúskodnak, mint a *Komáromi Lapok* néhány erre utaló megjegyzése is. A 3200 zsidó a gettóban című írásban mint negatív példát említik azt a keresztény nőt, aki a

gettóba zárt zsidó gyerekeknek akart tejet vinni, ám amikor feltartóztatták, kiöntötte a kanna tartalmát. A lap a zsidóság elhurcolását követően még egyszer visszatért erre az esetre, s úgy minősítette a segítségnyújtás kísérletét, hogy az illető ahelyett, hogy a keresztény gyerekeknek adta volna a tejet, a »vérszopó idegen fajta« mellé állt.” A deportálás folyamatában a haszonlesők közé Simon Attila szerint a katolikus egyház is beállt telekspekulációval: a templom közvetlen közelében lévő hat zsidó ingatlan elbontását kivitelezte rohamtempóban.

Dunaszerdahely mellett a mai Szlovákiában található városok közül Kassa története került bemutatásra a konferencián. VERES TÍMEA előadása során elhangzott, hogy „Kassáé lett az a szomorú nevezetesség, hogy Magyarországon ott szervezték meg az első hazai zsidó gettót”. (A *kassai katolikusok és a zsidóság 1938-1944* című írás szerkesztett változatában Sápos Aranka és Jakab Attila közreműködött) A város régi téglagyárában tízezer kassai és környékbeli zsidót zsúfoltak össze szörnyű körülmények között. Legnagyobb részük vagy nagyon fiatal vagy nagyon öreg volt, hiszen a férfiakat előzőleg kiválogatták közülük, s elvitték munkaszolgálatra a frontra. A gyár területén nem volt elegendő víz, a legegyszerűbb feltételek is hiányoztak. A kassai eseményeknek szomorú aktualitást kölcsönöz az ún. „Csatáry-ügy.” Csataáry László 1944. május 1-jén gettóparancsnokként, illetve rendőrfogalmazóként hirdetményt tett közzé, amelyben felsorolta azokat az utcákat, amelyek a kassai gettót alkották. Továbbá felhívta a gettó területén élő „keresztény fajú” lakosság figyelmét arra, hogy azonnal költözzenek ki, mert a gettóparancsnokság személyi- és vagyónbiztonságukat nem garantálja tovább. Elrendelte, hogy „a Gettó területén lakó keresztény fajú egyének az ott lakó zsidó fajú egyénekkal nem érintkezhetnek”, a gettóban lévő üzletek, iparosok, üzemek zsidókat nem szolgálhatnak ki, lakásába senki nem fogadhat be zsidókat, és élelmiszert sem adhat nekik, illetve a zsidók a gettóban nem tartózkodhatnak az utcán, lakásuknak csak az udvarra nyíló ablakait tarthatják nyitva. A keresztények kérelmeikkel közvetlenül is fordulhatnak a gettóparancsnoksághoz, zsidók viszont csak a Zsidó Tanácson keresztül. A kassai zsidóság deportálása 1944. május 15-től június 2-ig tartott. A deportálást végrehajtó hatóságokat egy hármass bizottság vezette, melynek a helyi csendőr- és rendőrpáncsnok mellett egy SS-százados volt a tagja. A bizottság élet és halál ura volt Kassán, parancsaikat Csataáry közvetítette a tényleges parancsvégrehajtók felé. Csataáry volt az, aki megszervezte a gettó lakóinak áttelepítését a téglagyárba, a bevagonírozások idején pedig ott állt a rámpán, és ő döntött, hogy ki, mikor, milyen ütemben kerüljön be a vagonokba.

A mai Magyarország területén található két település, Veszprém és Óbuda vészidőszakban átélt története a köztudatban nagyobb szerepet tölt be a szlovákiai esetekhez képest. JAKAB ATTILA Óbudával foglalkozó előadása során bemutatta, hogy az 1944. áprilisi összeírás szerint az óbudai zsidó anyahitközség kb. 3600 lelket számlált. Ebben a budai kerületben állt a híres Goldberger Textilgyár, amely esetében ifj. Horthy Miklós volt a gyár igazgatótanácsának egyik tagja. A gyár operatív

vezetője, Goldberger Leó 1932-ben a felsőház tagja lett, a mauthauseni munkatáborban vesztette életét 1945-ben. A vidéki zsidóság deportálásával párhuzamosan folyt a budapesti zsidóság összeköltöztetése. A polgármester által eredetileg meghatározott 229 ház helyett mindössze 116 csillagos házba költözhettek össze a zsidók június 24-ig. Óbudán ez főképpen a Vörösvári és a Bécsi úton, a Pacsirtamező, a Szőlő és a Lajos utcában, valamint az Ürömi úton elhelyezkedő házakat jelentett. A zsidómentésben főképpen az Óbudai Szent Alajos Szalézi Rendház emelkedik ki, ahol elsősorban azok kaptak menedéket, akiknek az óbudai téglagyári gyűjtőtábor felé menet sikerült megszökniük. 1944. november 6-tól kezdődően a gyűjtőtáborként szolgáló óbudai téglagyárakban összerelt zsidók köréből napi 2000 embert indítottak útnak gyalogmenetben Hegyeshalom felé. A szaléziak mellett még a Koncz házaspár vett részt aktívan a mentésben, akik 1997-ben kapták meg a „Világ Igaza” kitüntetést. Az óbudai hitközség 1958-ig állt fenn önállóan, köszönhetően annak, hogy vezetője, Neumann József rabbi túlélte a vézskorszakot. Mára azonban az egykor virágzó és számottevő nagyságú óbudai zsidó közösség szinte nyomtalanul eltűnt.

GÁRDONYI MÁTÉ *A veszprémi zsidóság sorsa 1938–1944 között – a püspöki rendelkezések és a helyi katolikus sajtó tükrében* című előadásában elhangzott, hogy Veszprémben a zsidóság gettóba zárása 1944. június 1-jén történt, 577 zsidót érintett. A haláltáborokból és a munkaszolgálatból hazatértek száma 1946-ban 106 volt, az 1949. évi népszámlálás Veszprémben 84 izraelita vallásút talált. Az előadó részletesen tárgyalta a helyi deportálások után tartott veszprémi „nyilas mise” kérdését, s abban Mindszenty József püspök szerepét. Az alábbi felhívás került nyilvánosságra a deportálásokat követő napon: „Testvérek és Nemzetestvérek! Az isteni gondviselés kegyelméből ősi városunk és vármegyénk megszabadult a nemzetrontó zsidóságtól. Nemzetünk évezredes történelmében sokszor volt már felszabadulás, de egyik sem volt ilyen nagyjelentőségű a nemzet életére, mert semilyen (!) fegyveres vagy politikai idegen hatalom nem tudott annyira erőt venni rajtunk, mint amennyire a zsidóság mérgező gyökerei elburjánoztak nemzetünk testében-lelkében. – Őseink példájára a felszabadulásért köszönetünkkel ahhoz járulunk, aki nemzetünket a mélységből sokszor kiszabadította: Istenünkhöz. Jöjjetek el június 25-én fél 11 órakor a Ferencrendiek templomában tartandó hálaadó szentmisére. A Nyilaskeresztespárt veszprémi szervezete.” Az előadó beszámolt arról, hogy a terről értesülve Mindszenty két feltétellel hozzájárult a mise megtartásához: a nyilasok nem lehetnek egyenruhában és a mise végén nem énekelhetik el a Te Deum hálaadó himnuszt. A nyilasok a dolgok logikájából következően természetesen egyenruhában jelentek meg. Maga a püspök azon a napon vidéken tartózkodott lelkipásztori látogatáson.²

² Nem a konferencia előadásához tartozik, de párhuzamot vélek felfedezni azzal a szomorú eseménnyel, amikor Sólyom László köztársasági elnök az ablaka előtt zajló gárdaavatási ceremónia ideje alatt vidéken tartózkodott.

KARSAI LÁSZLÓ *Mgr. Angelo Rotta pápai nuncius harca a magyar zsidókért 1944-ben* címmel tartott előadást. Az előadás alapján kijelenthető, hogy a legnagyobb történelmi egyház Magyarországon diplomáciai lépéseket tett a mentőakciók sikerének növelése érdekében, illetve a barbarizmus mérséklése céljából. Erdemben egyedül Rotta nuncius végzett ilyen tevékenységet abban az országban, ahol a katolikus püspöki kar vezetése alig próbált az üldözöttek érdekében fellépni, s ahová a Vatikán részéről semmi támogatás nem érkezett. Az előadó szerint „a világháború idején a pápa hallgatott. Nem tiltakozott az eutanázia program ellen, vagy akkor, amikor lengyel katolikusokat, vagy éppenséggel papokat tartóztattak le, öltek meg a nácik. Hallgatott, amikor horvát katolikusok ortodox szerbeket öldököltek [...] Azt viszont csak a beavatottak szűk köre tudhatta, hogy 1941-ben a pápa bizalmas levelében azt válaszolta a francia püspököknek, hogy a nürnbergi típusú faji törvények összeegyeztethetők a katolikus tanítással. A zsidók lemészárlása ellen soha nem tiltakozott.” Rotta tehát 1944-ben a budapesti diplomáciai mentőakciók élére állt, minden zsidó számára emberi bánásmódot kért, valamint az addigi embertelenségek beszüntetését. Az előadó szerint diplomatától szokatlan élességgel bírálta a magyar püspöki kar magatartását. Rotta egy jegyzékében az alábbiakat írta: „Sürgős lenne a Szentszék közbelépése, vegyék rá Serédit a nyilvános fellépésre, hogy megmentse, amit még lehet és a Katolikus Egyház puszta becsületét, amely már eléggé kompromittálódott.” A sikertelen Horthy-puccs után Szálasi nemzetvezetővel folytatott tárgyalásai során egyfajta csereüzlet került szóba: a nyilas kormány védeni fogja a zsidókat, ha hivatalos diplomáciai elismerésben részesül. Rotta a tárgyalást követő napon hivatalos levélben közölte, hogy a Vatikán az új magyar kormányt elismeri. Karsai professzor szerint nem valószínű, hogy „Rotta egyetlen nap leforgása alatt kérte, vagy ha meg is tette volna, megkapta volna a Vatikán hozzájárulását a nyilas rezsim elismeréséhez. Valószínűbb, hogy megértette, Szálásinak nagyon fontos rezsimje diplomáciai elismerése és a zsidók, védencai érdekében önállóan lépett, talán nem is tájékoztatva, még utólag sem vatikáni főnökeit.” Az előadó bemutatta, hogy Rotta védlevelei átmeneti időre biztosítottak csak védelmet, noha kb. 13 000 védlevelet állított ki, valamint a nuncius több házat vatikáni védelem alá helyezett a nemzetközi gettóban.

MOLNÁR JUDIT *„A lelkek elposványosodásához nagymértékben hozzájárult a református lelkészi kar is.” – Bereczky Albert tárgyalásai Komoly Ottóval 1944-ben* című előadását követően FROJIMOVICS KINGA *(Sor)számozottak – Kikeresztelkedők és visszatérők 1938-1939-ben a Pesti Izraelita Hitközségben* című előadásában bemutatta, hogy az 1941-es népszámlálás mintegy 60 ezer kikeresztelkedett zsidót regisztrált Budapesten. Jelentős részük 1938-ban vagy az azt követő években tért ki. A kitérésre egy nagyon hosszú, bürokratikus eljárás – az előadó szerint: valóságos lelki hadviselés – során lehetett átjutni. Amennyiben a kilépni szándékozó a pszichés nyomás ellenére megmaradt szándéka mellett, a rabbitanács elnöke a következő szavakat intézte személyesen hozzá: „Önt saját nyilatkozata alapján a zsidóság köte-

lékéből kitzasztjuk. Vallási hagyományaink értelmében Ön megszűnt létezni ősi vallásközösségünk számára és ezért elmondjuk a halotti imát.” Frojimovics Kinga bemutatott egy korabeli szakmai véleményyt erről az eljárásról, amely szerint „semmi törvényes akadálya nincs annak, hogy a hitehagyottat kitzasztuk és ilyen tartalmú nyilatkozatot intézzünk hozzá”, mondván: az 1895. évi XLIII. tc. 4. §-a „csak az egyházi fenyíték alkalmazását tiltotta meg.” Nagyon nyomasztó belegendolni abba, hogy mi lett volna akkor, ha a törvény nem tiltja az egyházi fenyíték alkalmazását.

Az előadásokat követően az eseményt egy érdekes kerekasztal-beszélgetés zárta. A beszélgetést Fazekas Csaba moderálta, a téma iránt érdeklődők számára ezt érdemes elolvasni teljes egészében az alapítvány honlapján (www.cecid.net), ahol az elhangzott előadások írásos változatai is megtekinthetők.

A kutatás eddigi eredményeiről bemutató konferencia számomra azt mutatta meg, hogy a történelmi keresztény egyházak nem használták ki társadalmi presztízstüket a vészorszak alatt. Fájóan igaz van Törzsök Erikának abban, hogy a „Frojimovics Kinga által feltárt pesti hitköztség dokumentumai alapján azt kellett látnunk, hogy a kikeresztelkedésnek az első lépése az kellett volna, hogy legyen, hogy az izraelita hitköztség hozzájárul ehhez. Azt láttuk, hogy nem az emberi élet volt fontos ebben a tragikus helyzetben, hanem késleltették ennek a kilépésnek a lehetőségét. A keresztény egyházak pedig nem azt segítették volna, hogy a kikeresztelkedés emberéletet ment, hanem hosszadalmas hitoktatásokban kellett részt venni, amikor már csak egy hét volt a deportálás megkezdéséig.” Talán nem túlzás az előadások rövid összefoglalását követően megállapítani, hogy a történelmi egyházak passzív, illetve tevékeny részesei voltak a tömeggyilkossághoz vezető folyamatoknak. A kérdés, hogy ugyanezek a történelmi egyházak mai vezető személyi konstellációjukban hogyan viszonyulnak e fájdalmas örökséghez. Ha nem gátolni, hanem serkenteni kívánják a szembenézés folyamatát, akkor kezdenének azzal, hogy már holnap hozzájárulnak a Civitas Europica Centralis Alapítvány aktuális kutatásához a rendelkezésükre álló eszközökkel.

(ism.: Kerényi Ádám)

